"בנוסחא בסקי סידרו בכתובים במנחתא דשבתא" (שבת קלט:)

פרופ'-הרב אברהם פנחס קושלבסקי ז"ל *

על מנהג קדום שביטלו הפרסיים

אין מפטירין במנחה בשבת (מגילה כא, א). כלומר, אף ששבת הוא יום של ביטול מלאכה וקורים בו הפטרה בשחרית, ולכאורה היה מן הראוי שיקראו בו הפטרה גם במנחה, כמו, למשל, במנחה של יום הכיפורים שמפטירין בו בספר יונה — מכל מקום, אין מפטירין בו במנחה.

אולם, משאלת הגמרא בשבת כ"ד, א מסתבר כי, למרות האמור במשנה, נהגו להפטיר במנחה, שכן שאלו שם על המפטיר בנביא במנחה, אם צריך להזכיר של יו"ט או לא. הרי, שלא רק שנהגו להפטיר במנחה בשבת, אלא שנהגו לברך ברכות הפטרה, כיוון שביו"ט נהגו שלא רק שנהגו להפטיר במנחה בשבת, אלא שנהגו לברך ברכות הפטרה, כיוון שביו"ט נהגו שלא להפטיר, וההפטרה באה רק משום שבת.

הסתירה בין המשנה, שנשנתה במגילה לדברי הכל ללא חולק, לבין סוגיית הגמרא בשבת, עוררה דיון בין הראשונים. הר"ן טוען שאין לראות בפסיקה של המשנה איסור לקרות, אלא שיש רשות שלא לקרוא והיינו "אין מפטירין" — אין חובה להפטיר, אך מי שרוצה להפטיר כמנהג מקומו יכול להפטיר.

ואכן, כותבים הראשונים בשם הגאונים, כי בכמה קהילות שהיו בפרס ובמדי היו מפטירין בשבת במנחה והיו להם הפטרות ידועות, וקראו בישעיהו ובירמיהו בנחמות, והיו קוראין להם נחמתה.

נגד הסבר זה מתעורר הקושי: אם היו מקומות שנהגו לקרא בשבת, למה אין היום זכר למנהג זה בשום קהילה בעולם. על כך נותנים הראשונים תשובה, אף היא בשם הגאונים. כי "שוב גזרו הפרסיים שלא להפטיר וכיוון שנסתלקו נסתלקו", דהיינו כיוון שבטל המנהג להפטיר במנחה בגלל גזרות הפרסיים, החכמים לא ראו מקום לחדשו, כיוון שרוב ישראל לא נהגו בו וכיוון שנסתלקו נסתלקו.

* בערב חג השבועות תשנ"ז עזב אותנו בטרם עת פרופ' הרב אברהם פנחס קושלבסקי ז"ל.
איש שהשכיל למזג באופן מיוחד במינו, תורה וחכמה במקום אחד. היה מגדולי המומחים בתחום הפיסיקה הגרעינית ותלמיד חכם, שלא מש גירסא מפומיא בעתותיו הפנויות, איש שהיה לכל מכריו לדוגמא ומופת בנועם הליכותיו, ביושר ובטוהר לבבו, איש מורם מעם ומעורב עם הבריות, מקרבן לתורה ולאביהם שבשמים, וממקימי הישוב מיתר.
יהיו דברים אלו שביקש, כשבועיים לפני פטירתו, לפרסם ב"המעין", לעילוי נשמתו הטהורה.

אברהם אבא וינגורט

ואם כי נאמנים עלינו דברי הגאונים, קשה להבין מדוע נטפלו הפרסיים דווקא להפטרה של מנחה בשבת? ולמה לא גזרו על קריאת התורה? ולמה הניחו את ההפטרה בשחרית לנפשה? נראה בדרך ההשערה כי מדובר בתופעה שנגזרה מהמנהגים הדתיים של הפרסיים עובדי האש, כפי שנסביר להלן, ואם זה כך, נוכל אפילו למקם את זמן הגזירה לתקופתו של רב ושל ר' יוחנן בדור שאחרי חתימת המשנה.

כידוע, במאות הראשונות אחרי הספירה התנהלה מלחמה עקובה מדם בין הרומאים ששאפו להרחיב את ממשלתם על בבל, לבין הפרסיים, שראו בבבל טריטוריה פרסית מימי כיבוש בבל על ידי כורש.

כתוצאה מהיחלשות האימפריה הרומית השתלטו לבסוף הפרסיים על בבל, והיהודים שגרו שם הפכו להיות משועבדים לפרסים. תחילה הוטב ליהודים תחת הפרסים. עדות לכך אנו מוצאים בדרשת ר' חייא "אלוקים הבין דרכה והוא ידע את מקומה", איוב כ"ח. יודע הקב"ה שאין יכולים לקבל גזירת הרומאים עמד והגלה אותם לבבל (גיטין י"ז, א).

אולם בימי ר' יוחנן השתלטו על האומה הפרסית כת של עובדי אש (חברים). הללו כפו את דתם על כל תושבי ממלכת הפרסים בכח הזרוע. בין הגזירות שגזרו היו לא להדליק אש בבתים פרטיים באופן מוחלט בימי חג מסויימים או במשך לילה שלם בימים רגילים. האש, לפי סברתם, מקומה אך ורק במקדש עובדי האש ולא בבתים פרטיים.

כדי לכפות את גזרותיהם יצאו בלשים אל בתי האוכלוסייה להחרים מנורות ולכבות את האש. כמסופר על שהתרחש בשעת ביקור חולים של רב יהודה ורבה אצל רבא בר בר חנה. באמצע הביקור התפרץ בלש חבר ולקח מלפניהם את המנורה. אמר רבה בר בר חנה או בצלך או בצל בני עשיו (גיטין י"ז, א. ועי' שבת כ"א, ב רשי ד"ה הסכנה, סנהדרין ע"ד, ב רש"י ד"ה היכי יהבינן).

התייחסות דומה למצב ששרד אז מופיע בסיפור אודות רב יוחנן, אשר כפף את גבו מרוב צער כאשר שמע על תעלולי הפרסיים.

אם נניח שלתקופה זו מכוונים דברי הגאונים, נבין מדוע ביטלו את קריאת ההפטרה במנחה בשבת. לא היתה כאן גזירה מכוונת נגד ההפטרה, אלא בעקבות גזירות הפרסיים לא היתה אפשרות טכנית לקרא את ההפטרות, כיוון שפשוט לא היה מספיק אור בבתי הכנסת בשעות של המנחה המאוחרות של שבת, כדי לקרא מגילות עם פסוקים יחסית לא מוכרים מהנביאים, ולא היתה אפשרות להשאיר אור מבעוד יום למשך לילה שלם כמבואר לעיל. לעומת זאת, בבוקר היה אור רב בבתי הכנסת, ולא היתה שום בעיה לקרא את ההפטרות שבנביאים, זהו הפשר להבחנה שבין הפטרה של שחרית להפטרה של מנחה.

הדבר גם מסביר מדוע לא חזרו למנהגם הראשון כאשר בוטלה הגזירה: כך אכן מקובל במנהגי חז"ל, המעמידים את המצב לאחר הגזירה על מצבו האחרון, כל עוד קיים חשש סביר שתתחדש הגזירה ושוב יצטרכו לבטל את המנהג (ראה יום טוב שני של גלויות), אם מפני שחששו לפגוע ביציבות סדרי הקהילה או למנוע מהמנהג שיהפך לחוכא ואטלולא ויבואו לזלזל בו.